

ПАРЕМІЙНІ ФОНДИ МОВ ЯК КОНТАМІНАЦІЯ РІЗНОЧАСОВИХ МІЖКУЛЬТУРНИХ СВІТОГЛЯДНИХ НАШАРУВАНЬ

У статті зроблено спробу визначити хронологічні межі становлення паремійних корпусів сучасних європейських мов, проведено дослідження історії формування сучасного складу тематичних груп прислів'їв і приказок із ключовими словами «жінка» і «баба» в українській мові в зіставленні з іншими слов'янськими, германськими та романськими мовами, проаналізовано розвиток семантики ключових слів цих паремій.

Ключові слова: прислів'я, приказка, національне, міжкультурне.

Особливе зацікавлення проблемами мови й культури в кінці ХХ — на поч. ХХІ ст., зокрема пошуки відображення національно-мовних картин світу у фразеологічних та паремійних корпусах мов, зумовлене появою нових підходів щодо дослідження та виявлення зв'язків у розвитку мови й культури на різних етапах їх існування. Будь-яка жива мова є системою, що сформувалася і продовжує формуватися за своїми законами під дією різних чинників у процесі історичного розвитку і становить основу буття народу, підмурівок його культури. Прислів'я та приказки як найспецифічніші одиниці будь-якої мови з огляду на їх структурну, смислову і функціональну надбудовність на сучасному етапі розвитку мов і культур становлять численні проverbsальні корпуси, які в розвинутих мовах нараховують десятки, навіть сотні тисяч паремій, що, з одного боку, «показують in flagranti процес творення місцевої та історичної традиції, вірувань, поведінок, жартів та ущипливих вигадок»¹, а з другого — відображають загальнолюдські особливості сприйняття світу й оцінки життєвих закономірностей, що, за Г. Пермяковим, є споконвіків прийнятою всіма народами логікою здорового глузду². Думку про прадавність, споконвічність паремійної логіки, «створеної у віках»³, яку підтримують і самі паремії (пор. укр. *Старовинна пословиця даром не мовиться*⁴; рос. *Старая пословица век не сломится*⁵; англ. *Old saws speak truth*⁶ —

¹ Франко І. Передмова до першого тому // Галицько-руські народні приповідки : Етнограф. зб.— Л., 1905.— Т. 14.— С. XIX.

² Пермяков Г. Л. Грамматика пословичной мудрости // Пермяков Г. Л. Пословицы и поговорки народов Востока. Систематизированное собрание изречений двухсот народов.— М., 2001.— С. 26.

³ Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор.— М., 1957.— С. 11.

⁴ Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риса характеру / Упоряд. М. Пазяк.— К., 1990.— С. 303 (далі — П-90).

⁵ Даль В. И. Пословицы русского народа : В 2 т.— М., 1984.— Т. 2.— С. 378 (далі — пД).

⁶ The Penguin Dictionary of Proverbs.— 2nd ed. / Ed. by R. Fergusson, J. Law.— S. 1., 2000.— P. 216 (далі — PDP).

«Старі прислів'я кажуть правду» тощо), більшість дослідників сприймає як аксіому, оскільки наукові спроби виявити і постулювати прадавність паремій, зокрема на слов'янському ґрунті, нам не відомі. Отже, проблема розвитку паремійних фондів мов, становлення їх сучасного якісного складу є сьогодні актуальною і дискусійною, особливо якщо врахувати, що паремійний жанр переживає нині період стагнації⁷: теоретично паремійні корпуси відкриті для поповнення, але фактично вони майже не поповнюються, свідченням чого є майже повна відсутність паремійних неологізмів у сучасних добірках народного мудрослів'я⁸, які послідовно пропонують різноманітні трансформації давно відомих прислів'їв і приказок. Не цілком з'ясованим є також статус малих жанрів так званого постфольклору.

Віра багатьох пареміологів у те, що прислів'я зародилися ще в епоху індоєвропейської єдності⁹, розбивається об науково обґрунтоване твердження О. Трубачова: тісна спайка частин і переносний характер використання ще не є свідченням давності. Прикладів індоєвропейських або навіть праслов'янських прислів'їв у нас немає. Прислів'я і загалом фразеологізми не такі вже й давні¹⁰. Дослідження особливостей граматичної будови прислів'їв і загадок дало змогу Т. Ніколаєвій дійти висновку, що «поступове занурення в семантику паремії може дати підстави вважати синтаксис загадки синтаксисом давньої індоєвропейської моделі у зіставленні з прислів'ям, очевидно, значно пізнішого походження»¹¹.

Найдавніші поодинокі паремійні зразки, сформовані на слов'янській народній основі, що дійшли до нас із літописних джерел, датуються Х–ХІІІ ст.¹² Ці факти дають підстави вважати (хоч визначити тривалість дописемної традиції побутування паремій сьогодні неможливо), що прислів'я і приказки почали створюватися і функціонувати ще в період Київської Русі. Однак лексико-граматична організація, образна структура, ритміка і мелодика тогочасних паремій (так званих «притч») суттєво відрізняються від відповідних характеристик сучасних прислів'їв, пор.: *Руси весельє пити, не можетъ безъ того быти* (986 р.); *Миръ стоить до рати, а рать до мира* (1148 р.); *Лѣто весною починаеть, а осень и зиму глаголетъ* (1195 р.); *Острый мецю, борзый коню — многая Руси* (1217 р.)¹³ тощо. На різне походження і функціональну спрямованість цих паремій (у зіставленні з сучасними) вказує Ф. Буслаєв, наголошуючи, що найдавніше прислів'я, породжене спільними зусиллями звуків і думки, було частиною народного епосу. Створене в устах народу разом із міфом і сказанням, воно в цей час мало значно важливіше і ширше значення, ніж тепер, коли, втрапивши свій рівний епічний плин, прислів'я опустилося від строгого і безприс-

⁷ Про можливість розвитку і реальний стан сучасних паремійних корпусів див.: Коцюба З. Г. До питання про пареміологічний парадокс // Мовознавство.— 2006.— № 4.— С. 50–51.

⁸ Див., напр.: Мудре слово: Прислів'я та приказки в говірках Нижньої Наддніпряниці. Сер. «Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпряниці» / Зібр. і впоряд. В. Чабаненко.— Запоріжжя, 1992.— Вип. 2.— 170 с.; *Мацюк З. С.* Із народу не викинеш : Діалектний словник фразеологізмів.— Луцьк, 2006.— 136 с.

⁹ Докладно про погляди дослідників, зокрема радянського періоду, на генезу паремій див.: *Лазяк М. М.* Українські прислів'я та приказки : Пробл. пареміології та пареміографії.— К., 1984.— С. 13–19.

¹⁰ *Трубачев О. Н.* Этимология и текст // Современные проблемы литературоведения и языкознания.— М., 1974.— С. 453.

¹¹ *Николаева Т. М.* «Модели мира» в грамматике паремий // Филологический сборник (к 100-летию со дня рождения академика В. В. Виноградова).— М., 1995.— С. 325.

¹² *Владимиров П.* Введение в историю русской словесности.— К., 1896.— С. 133–134.

¹³ Там же.— С. 133.

трасного прорікання суду і правди до насмішок, осуду¹⁴. Епічне походження, гетерогенність і позаобрядовість прислів'їв і приказок, що зумовлює їх зарахування до фольклору типу «омега»¹⁵ і зближує з позаобрядовою лірикою та історико-героїчною епічною піснею, очевидно, дають можливість П. Владимирову вбачати в тогочасному прислів'ї, що мало форму приспівки («припевки») в віщого Бояна, у формі приказки («присказки») у казках, породження «віщих» мужів¹⁶.

Розважність і неквапливість викладу думки, піднесений стиль, розлога лексико-граматична організація найдавніших паремій зближують їх із сучасними східними прислів'ями, яким так само властива неспішна манера оповіді, метафорично-патетична повчальність, краса образу. Народну мудрість слухачеві-китайцю передає людина, яку називають «лаоши» (вчитель). Лаоши, як і, можливо, давньоруський віщий муж, не лише озвучує, але й усвідомлює і з великим пієтетом передає слухачеві життєвий досвід минулих поколінь¹⁷.

Більшість найдавніших прислів'їв, без сумніву, щезли з народної пам'яті разом із давніми формами суспільного життя¹⁸. На зміну їм прийшли нові прислів'я, у яких піднесена поетична стилістика змінюється на виразно знижену. Чимало нових прислів'їв позначені іронією, насмішкою і сарказмом. Вони лаконічніші, рясніють просторіччям, а іноді й лайливою лексикою. «Пізніше прислів'я любить посміятися і посмішити, але так, щоб декому було невтямки. Як лікар, що уважно розглядає всі щонайменші ознаки хвороби, воно не лише не гидує людськими пороками, але навіть залюбки помічає їх і влучно таврує насмішкою»¹⁹.

Як вироки давніх народних судів, постанови общин, правові залишки сільської автономії, первісні джерела права трактуються прислів'я у працях XIX ст., присвячених проблемам становлення законодавства. Вони переконують, що закони своїм походженням зобов'язані народному життю; прислів'я часто характеризували певне правове переконання ще до того, як воно набуло форми закону писаного²⁰. Важливо враховувати й те, що «автентичну народну культуру творили прості люди для власного вжитку, вона функціонувала в їх житті, була пов'язана з щоденною працею, слугувала основою родинного життя, а також пере-

¹⁴ Буслаев Ф. И. Русские пословицы и поговорки // Архив историко-юридических сведений, относящихся к России, издаваемый Н. Калачовым.— М., 1854.— С. 35, 47, 57, 60.

¹⁵ Термін С. Грици, див.: Грица С. Фольклор у просторі та часі: Вибрані статті.— Тернопіль, 2000.— С. 35.

¹⁶ Владимиров П. Знач. праця.— С. 136.

¹⁷ Докладніше про виражальні засоби та стилістичну тональність східних (зокрема китайських і лаоських прислів'їв) див.: Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов.— М., 2003.— С. 266–276.

¹⁸ Деякі давні паремійні зразки все ж збереглися. Такою є, наприклад, паремійна літописна тирада XII ст. (Владимиров П. Знач. праця.— С. 133), частини якої подаються як окремі прислів'я у словнику В. Даля: «Осень говорит: гнило, а весна: мило, лишь бы было! Осень говорит: уклочу; весна говорит: как я захочу. Осень говорит: я поля уряжу; весна говорит: я еще погляжу! Осень прикажет, а весна своё скажет» (Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— М., 1981.— Т. 2.— С. 695. Далі — Даль), в українських паремійних добірках XIX ст.: «Осіннь говорить — гнило, а весна — мило, тільки лиш би било»; «Осіннь говорить: “Я поля хлібом уряжу” (варіант — «Я уроджу!»), а весна говорить: “Ще я погляжу!”» (варіант — «А я погляджу!») (Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 1989.— С. 83).

¹⁹ Буслаев Ф. И. Знач. праця.— С. 60.

²⁰ Переконання, що лише звичаєве право є єдиним джерелом сучасних законів, обстоював П. Чубинський у праці «Несколько слов об обычае и о значении сказок, пословиц и песен для криминалиста», а також російські правознавці XIX ст. (Иллюстров И. И. Введение // Иллюстров И. И. Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках: Сб. рус. пословиц и поговорок.— 3-е изд., испр. и доп.— М., 1915.— С. 6).

думовою культурної автономії класу»²¹. Отже, утворене в етнічно однорідному і певним чином ізольованому середовищі сільської общини, прислів'я якнайповніше виконувало генетичну функцію лише в докапіталістичних формаціях (саме на цей час і припадає період розквіту паремійного жанру): передавало знання про людину і світ, перезаповідало прийдешнім поколінням норми побуту і суспільного співжиття, було першим довідником із практичної медицини²², разом з іншими жанрами фольклору служило запорукою тяглості традицій, збереження історичної пам'яті, що включає найрізноманітніші форми самоусвідомлення. З виходом за межі локальної та етнічної замкнутості паремії не втрачають свого самобутнього значення. Разом із фольклором інших народів національні паремійні корпуси стали частиною загальнолюдської культури, утверджуючись водночас у ролі етнічного субстрату.

Підтвердженням змінного статусу народної мудрості в культурі слов'ян є пам'ятка російської літератури XVII ст. «Повесть о горе и злочастии», герой якої не слухає батьків, не дотримується норм поведінки, передбачених старозавітним укладом життя і висловлених у прислів'ях, за допомогою яких батьки повчають сина: «Ты послушай пословицы добрыя, и хитрыя, и мудрыя, не будеть тебе нужды великия, ты не будешь в бедности великой»²³. Прислів'я, що мають непохитний статус законів в очах батьків, втрачають авторитет у дітей: через конфлікт поколінь простежується зміна функціональних особливостей прислів'я в тогочасному суспільстві.

Слов'янські паремійні фонди, безперечно, зазнали істотних (прямих чи опосередкованих) впливів інших мов, але можна припустити, що свою автентичність (у зіставленні з романськими чи германськими мовами) вони зберігали найдовше. Так, уже перші англомовні релігійні манускрипти поч. VIII ст., як і рукописи наступних століть, містили короткі добірки прислів'їв, записані частково народною мовою, але повністю — латиною, що, очевидно, слугувало навчальним цілям, зокрема для вивчення латинської мови²⁴. Ритори не одне століття відігравали визначальну роль у поширенні прислів'їв (зокрема латинських) у середньовічній Англії. У часи правління королеви Єлизавети (друга половина XVI ст.) — період, який дослідники називають фазою процвітання прислів'я, — кожен школяр був змушений запам'ятовувати сотні англійських і латинських паремій. Серед обов'язкових для вивчення — добірка латинських сентенцій «*Sententia Pueriles*»²⁵. Відображенням тогочасного ставлення до прислів'я є твори В. Шекспіра, надзвичайно багаті на паремії, паремійні алюзії і жарти.

Середньовічна Франція послуговувалася двома мовами: латиною і старофранцузькою. Латинською мовою писалися праці, які належали до так званих «благородних жанрів» (*les grands genres*): історії, філософії, а найдавніші французькі прислів'я і приказки вважалися набутком простолюддя, який не вартував

²¹ *Szczepański J.* Chłopi jako twórcy kultury // *Akcent*. — 1986. — N 4 (26). — S. 7.

²² Аналіз відповідного паремійного тематичного блоку дав підстави докторові медицини проф. Н. Висоцькому підсумувати: «між прислів'ями є чимало цілком правильних спостережень і таких розумних порад, під якими не задумуючись підпишеться й освічений лікар» (*Высоцкий Н. Ф.* Медицинские воззрения нашего народа в пословицах и поговорках // *Историч. вестник*. — 1903. — Июль. — С. 241).

²³ *Памятники литературы Древней Руси: XVII век / Сост. и общая ред. Л. Дмитриева и Д. Лихачева.* — М., 1988. — С. 29.

²⁴ *Wilson J.* Introduction // *The Oxford Dictionary of English Proverbs.* — 3rd ed. / Ed. by F. P. Wilson. — Oxford, 1992. — P. VIII.

²⁵ *Berman L. A.* The Nature of Proverbs // *Proverb wit & wisdom. A treasury of proverbs, parodies, quips, quotes, clichés, catchwords, epigrams and aphorisms / Comp. by L. A. Berman; with assist. by D. K. Berman.* — New York, 1997. — P. XIX.

письмової фіксації. Паремії могли записуватися лише для розваги. Простонародною мовою тогочасного французького суспільства були написані й рукописні добірки прислів'їв, перша з яких датується XII ст.²⁶ Таким чином, «статус вигнання» гарантував народним французьким прислів'ям певну автономію і, припускаємо, зумовив формування національної основи французького паремійного корпусу.

Водночас у середньовічній Європі функціонував і розвивався латиномовний паремійний корпус, систематизований у виданій 1500 р. збірці латинських прислів'їв Еразма Роттердамського, яка заклала підвалини європейської пареміографії та водночас стала новим поштовхом до латинізації європейського проverbs'яльного простору. Значна частина латинських прислів'їв і приказок була безпосередньо чи опосередковано перенесена в сучасні європейські мови²⁷.

Шкільництво (зокрема братські школи, колегії, а також Києво-Могилянська академія) відіграло суттєву роль у поширенні духовної спадщини давніх греків і римлян і в Україні. Прислів'я і приказки іноземного походження в Україну могли заносити й студенти, які навчалися в західноєвропейських університетах у XIV–XVIII ст.²⁸ Міцно вкорінені в побутовій свідомості більшості народів також дохристиянські міфологічні вірування²⁹, залишки середньовічних релігійних ересей. Універсальним джерелом поповнення паремійних фондів були й біблійні тексти. Середньовічна культура, в якій закладалися основи національних паремійних зібрань, була складним симбіозом культур. «Вона не була ні культурою суспільства, що базувалося на писемній традиції, ані культурою суспільства дописемного. Вона існувала на переплетенні обох традицій — традиції книги, священного тексту і традиції усної, фольклорної»³⁰.

Узагалі історія становлення сучасних європейських паремійних корпусів — це історія взаємовпливів і запозичень, що є одним із найсуттєвіших чинників універсалізації паремійних фондів мов. Однак не можна не брати до уваги факту існування паремійних аналогів у мовах територіально віддалених, культурно та релігійно неконгруентних народів, мови яких репрезентують різні мовні групи³¹, що, очевидно, не завжди є наслідком запозичення і пояснюється можливістю виникнення різномовних паремійних еквівалентів на основі подібних форм мислення в аналогічних життєвих ситуаціях. Т. Черданцева припускає, що зміст основних, найзагальніших прислів'їв і приказок настільки універсальний, наскільки універсальні основні поняття, предмети і знаряддя, пов'язані з існуванням людини, і тому вони мають спільні формальні характеристики, які збігаються

²⁶ Maloux M. Introduction // Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes par M. Maloux. — Paris, 2001. — P. VII–VIII (Далі — DPSM).

²⁷ М. Малю розмежовує власне французькі прислів'я, почерпнуті з автентичних рукописних чи друкованих джерел, класичні латинські паремії і середньовічні латинські прислів'я, що були скальковані сучасною французькою мовою і поповнили національний паремійний корпус, уже тут набуваючи відповідних варіантів, синонімних, антонімних зв'язків (Ibid. — 628 p.)

²⁸ Цимбалюк Ю. В. Скарбниця мудрості народної // Цимбалюк Ю. В. Латинські прислів'я і приказки. — К., 1990. — С. 6–7.

²⁹ Див.: Коцюба З. Г. Еволюція народних уявлень про долю і Бога в українських та англійських пареміях // Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні наукові дослідження–2006»: Філол. науки (20–28 лютого 2006 р.). — Д., 2006. — Т. 40. — С. 53–57.

³⁰ Гуревич А. Я. О новых проблемах изучения средневековой культуры // Культура и искусство западноевропейского средневековья. — М., 1981. — С. 14.

³¹ Так, наприклад, 12,5 % єврейських (їдиш) прислів'їв мають відповідники у польській мові (Sitarz M. Yiddish and Polish proverbs. Contrastive Analysis against Cultural Background. — Kraków, 2000. — P. 121).

в різних мовах³². Паремії, як і інші жанри фольклору, синтезуючи матеріальне й духовне, утворюють неподільний органічний сплав, адекватний естетичним, інтелектуальним та психофізіологічним потребам людини. Проте конвергентність глибинної структури різномовних прислів'їв і приказок чи локальних варіантів одномовних паремійних зразків при дивергентності чи позірній конвергентності поверхневої структури є частковим свідченням універсальності, адже «фольклорне слово — це не просто знак, і мова фольклору — це не просто система довільних знаків. Це — особлива культура з досить жорсткими нормами, складеними історично»³³. У прислів'ї значущим може бути все: лексичний склад, словотворчі морфеми і словотвірні типи, синтаксичні конструкції, побудова фрази, семантична структура мовних одиниць, відбір і використання граматичних категорій, що можуть накласти відбиток національного світосприйняття на паремії різних мов, які, на перший погляд, є ізоморфними.

Дослідження специфіки функціонування мовних одиниць у різних фольклорних жанрах, зокрема паремійному, дає змогу значно глибше зрозуміти їх історичні, національні чи субетнічні особливості, які не простежуються при аналізі словників чи авторських текстів, адже «мова фольклору характеризується не лише тим, що в ній є все те, що й у самій мові, а також і тим, якими є кількість і якість, регулярність, продуктивність, сполучуваність тощо мовних фактів. Це якраз і є ті кількості, що змінюють якість»³⁴. Тому не тільки прислів'я, за метафоричним висловом О. Корнілова, є тим «паровозиком», до якого дослідник може причепити безліч «вагончиків» із культурно-історичною й історико-філософською інформацією³⁵. Таким «паровозиком» є майже кожне повнозначне, особливо ключове, слово, а іноді й граматична конструкція паремії.

Зіставний аналіз прислів'їв і приказок різних мов розкриває процес формування сучасних паремійних корпусів, а також значно достовірніше й переконливіше, ніж це дають змогу зробити лише лексикографічні праці, засвідчує специфіку становлення значення слова, його регіональні особливості, співвідносність універсальних та національно-культурних маркерів у семантиці досліджуваної лексики, адже мова фольклорних жанрів, зокрема паремійного, є віддзеркаленням певних періодів розвитку конкретної мови і культури, їх історії. Якщо при дослідженні виявив специфіку національного світобачення у глибинній структурі паремій чинник локальності прислів'я чи приказки не надто важливий, то при аналізі їх поверхневої структури нерелевантних міжмовних чи внутрішньомовних паремійних варіантів не існує. Іноді особливості поверхневої структури прислів'я впливають на декодування глибинної, надто при дослідженні відображення національного світобачення і світовідчуття в паремійних фондах мов, адже нове слово вносить до тексту прислів'я нові асоціації та конотації, пов'язані з його вживанням у мові, які не можна залишати поза увагою.

Аналіз частини паремійного тематичного блоку «жінка», зокрема паремійних груп із опорними словами *жінка* (у значенні «особа жіночої статі») і *баба* в українській мові в зіставленні з відповідними пареміями інших слов'янських, германських і романських мов, дає змогу визначити хронологічні межі формування сучасного складу вказаних груп прислів'їв і приказок, а також простежити історію становлення сучасних значень загальнослов'янської лексики *баба* в ук-

³² Черданцева Т. З. Язык и его образы : Очерки по итальян. фразеологии.— М., 1977.— С. 147.

³³ Гарланов З. К. Язык и культура.— Петрозаводск, 1984.— С. 69.

³⁴ Там же.— С. 70.

³⁵ Корнілов О. А. Доминанты национальной ментальности в зеркале фразеологии // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация.— 2007.— № 2.— С. 56.

раїнській мові. Тлумачення їх ще й досі не є цілком визначеним та однозначним у лексикографічних працях, що зумовлено історичними змінами семантики слова, а також впливами інших мов, які є особливо відчутними у випадку існування міжмовних омонімних зв'язків. Крім того, функціональні особливості досліджуваної лексеми, зокрема аналіз паремійного матеріалу, свідчить про її етнокультурну маркованість, яка зумовлена дивергентною концептуалізацією об'єкта номінації представниками різних (зокрема української та російської) мовних спільнот.

Словники останніх десятиліть засвідчують уживання в розмовному мовленні лексеми *баба* зі значенням «взагалі жінка»³⁶, проте дослідження особливостей становлення значень аналізованих лексем в українській мові вказує на їх різномірність і неспіввідносність, навіть з огляду на розмовність.

Думку про функціонально-розмовну квазікорелятивність українських лексем *баба* і *жінка* підтверджує аналіз лексикографічних праць. У словнику П. Білецького-Носенка (поч. XIX ст.) *баба* — це лише «мати батька або матері; стара; повивальна бабка»³⁷. У цьому ж словникові засвідчено й інші тогочасні лексеми, які вживалися на позначення осіб жіночої статі: *жонщина* зі значенням «жінка», а також *жінка* — «жінка; дружина; жінка взагалі». З такими значеннями функціонують названі лексеми й у приповідях Климентія Зіновієва³⁸, що відображає усномовну практику XVII–XVIII ст. і репрезентує найдавніші письмово зафіксовані прислів'я і приказки досліджуваної групи: *Нарядивь дѣдъ бабѣ хижу, куда лажували кошки: а тепер лажат собаки; Баба з воза, возу легше; Без лѣлки якъ без жонкы; Козака мати родыла, а мужыка жонка, а черница панѣматка; Жонки (жунки) як сороки; У женицины волосы довги, да умъ коротокъ.*

Аналіз наведених паремій дає підстави виділяти вже в тогочасному паремійному корпусі кілька груп прислів'їв і приказок щодо їх походження. Перші два паремійні зразки мають загальнослов'янський характер, оскільки в одному з них реалізується типове для більшості слов'янських паремійних фондів протиставлення *дід* — *баба*, інше прислів'я є варіативним і частовживаним паремійним зразком, відомим різними слов'янськими народами. Дві наступні приповідки є власне українськими паремійними утвореннями козацької доби (XV–XVII ст.), друге з яких перегукується з біблійним: *Так як жінка від чоловіка, так і чоловік народжується від жінки* (I Кор. 11. 12). Паремізоване порівняння *Жонки як сороки* реалізує універсальні міжкультурні уявлення про балакучість жінок і, хоча засвідчене лише в українській мові, ґрунтується на національно неспецифічному символі, прийнятному в різних культурах³⁹. Протиставлення довгого волосся і короткого розуму жінок, яке І. Франко називає одним із прастарих концептів людства⁴⁰, не засвідчене серед висловлювань давніх греків чи римлян. Воно оформилося як прислів'я у ранньому середньовічному латиномовному фольклорі, згодом було скальковане французькою мовою: *La femme est un animal à cheveux longs et à idées courtes* — «Жінка — тварина з довгим волоссям і

³⁶ Див., напр.: Словник української мови : В 11 т.— К., 1970.— Т. 1.— С. 75; Великий тлумачний словник сучасної української мови.— К. ; Ірпінь, 2001.— С. 30; Інтегрована лексикографічна система «Словники України», версія 3.0.

³⁷ Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. В. В. Німчук.— К., 1966.— С. 47 (Далі — СБН).

³⁸ Зіновієв К. Вірші. Приповіді посполиті / Пам'ятки української мови XVII–XVIII ст.— К., 1971.— 391 с.

³⁹ Даль, IV, 274; Roget's International Thesaurus.— 4th ed. / Rev. by R. L. Chapman.— New York ; London ; Glasgow, 1991.— Р. 454.

⁴⁰ Галицько-руські народні приповідки / Зібр., упоряд. і пояснив др. Іван Франко : В 3 т., 6 вип. // Етнограф. зб.— Л., 1908.— Т. 2.— С. 128 (Далі — ГРП).

коротким розумом» (DPSM, 187), відоме іншим романським, а також германським і слов'янським мовам, і є найдавнішим запозиченням в українську мову із західноєвропейських мов серед паремій досліджуваного тематичного блоку. До англomовного паремійного корпусу аналізоване прислів'я потрапило вже досить пізно у варіанті, що може вважатися окремою паремією з огляду на зміну об'єкта концептуалізації й існування власних варіантів: *More hair than wit* чи *Long hair and short wit* (дата першої письмової фіксації — 1549 р.⁴¹), і має еквіваленти у більшості європейських мов — *Lange Haare, kurzer Verstand*⁴²; *Longs cheveux, courte cervelle*⁴³; *На голові густо, а в голові пусто* (П-90, 231); *Волосу многонько, а разуму маленько* (Даль, I, 235). Свідченням того, що в середньовічній Англії побутував саме цей варіант досліджуваної паремії без будь-якого прив'язування до осіб жіночої статі, є твори В. Шекспіра⁴⁴. Варіанта, скалькованого з латинського прислів'я, ODER, який подає історію становлення англійського паремійного корпусу, не реєструє⁴⁵, хоча саме дослівно перекладене середньовічне латинське прислів'я функціонувало в інших германських мовах, зокрема німецькій і данській (DPSM, 187). Не відоме воно й носіям американського варіанта англійської мови. Його не засвідчує словник Л. Бермана⁴⁶, а американський пареміолог В. Мідер вважає прислів'я *Long on hair, short on brains* — «Довге волосся, короткий розум» російським⁴⁷, а *Womankind is long haired, short witted* — «Жіноцтво довговолосе, але має короткий розум» — турецьким (EWP, 542).

Узагалі розгляд різномовного паремійного матеріалу свідчить про те, що генетична спорідненість мов паремійних корпусів не є визначальним чинником, що зумовлює їхній склад і наповнюваність, адже «у фольклорі різнонаціонального населення, яке тривалий час проживає на території етнічних стиків і зайняте тим самим або подібним видом виробництва, може сформуватися більше подібних рис, ніж у фольклорі різних етнографічних груп того ж етносу, які проживають на значній відстані»⁴⁸. Територіальна близькість уможливорює існування значної кількості контактних запозичень. Тому іноді паремійні аналоги можуть мати довготривалу традицію побутування в різноструктурних мовах, якими послуговуються народи-сусіди, і водночас не мати відповідників у споріднених мовах територіально віддалених народів.

Щодо семантики ключових слів паремій названої групи, то у словнику Є. Желєхівського і С. Недільського, крім уже вказаних тлумачень лексеми *баба*

⁴¹ The Oxford Dictionary of English Proverbs.— 3rd ed. / Ed. by F. P. Wilson.— Oxford, 1992.— P. 93 (Далі — ODER).

⁴² Кудіна О. Ф., Пророченко О. П. Перлини народної мудрості. Німецькі прислів'я та приказки.— Вінниця, 2005.— С. 145.

⁴³ Гольдгардт-Ландау Г. М. Русские пословицы, поговорки, прибаутки и притчи в переводе на соответствующие им галлицизмы и германизмы.— Одесса, 1888.— С. 18 (Далі — ГЛ).

⁴⁴ У «Комедії помилок» В. Шекспір обіграє опозицію «довге волосся — короткий розум»: «What he (time.— З. К.) hath scanted men in hair, he hath given them in wit; — Why, but there's many a man hath more hair than wit». — «Скільки він (час) відібрав у людей волосся, стільки додав їм розуму; — Та все ж є багато людей, що мають більше волосся, ніж розуму» (The Illustrated Stratford Shakespeare. All 37 plays, all 160 sonnets and poems.— London, 1993.— P. 106).

⁴⁵ Його появу в PDP вважаємо значно пізнішим оказіональним запозиченням, що не може мати широкого розповсюдження.

⁴⁶ Proverb wit & wisdom. A treasury of proverbs, parodies, quips, quotes, clichés, catchwords, epigrams and aphorisms / Comp. by L. A. Berman; with assist. by D. K. Berman.— New York, 1997.— 522 p.

⁴⁷ Mieder W. The Prentice-Hall Encyclopedia of world proverbs. A Treasury of Wit and Wisdom through the Ages.— New Jersey, 1986.— P. 212 (Далі — EWP).

⁴⁸ Грица С. Зазнач. праця.— С. 53.

(до уваги беремо її вживання на позначення осіб жіночої статі) — «стара жінка» (*altes Weib*), «бабуся» (*Großmutter*), «баба-повитуха» (*Hebamme*), з'являється й інше — «жінка низького соціального стану» (*Weib niedrigen Standes*)⁴⁹, що перегукується з рос. *баба* — «заміжня жінка нижчих станів» (Даль, I, 32). Поява нового значення згаданої лексеми у цьому словнику ґрунтувалася на аналізі особливостей її побутування в живому мовленні галичан і не могла бути зумовлена впливом російської мови. Хоча згодом це значення і не закріпилося в новіших лексикографічних працях, його фіксація у словнику С. Желехівського і С. Недільського на той час не була випадковою. Про це свідчить дослідження паремійного матеріалу. У «Приповідках» І. Франка простежується чітко окреслене ситуативне протиставлення *баба* — *хлоп*: *Хлоп як повдовіє, то оглуніє, а баба як повдовіє, то порозумніє* (ГРП, III, 271) тощо. У проаналізованих контекстах це протиставлення відповідає літературному *селянка* — *селянин*, а його компоненти є стилістично нейтральними, пор.: *Хлопови пахне місто, а міщининови село* (ГРП, III, 271). Свідченням того, що в той самий період розвитку мови іменник *баба* вживався на всій території України у значенні «жінка низького соціального стану, селянка», є програмове твердження І. Нечуя-Левицького: «Для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби з її синтаксисом»⁵⁰. Однак прикметно, що для мови творів Т. Шевченка, в яких змальовано не один колоритний образ української селянки, вживання лексеми *баба* ні в значенні «селянка», ні в значенні «просто жінка» властивим не було⁵¹. Це дає підстави вважати, що і в Шевченківські часи у слові *баба* вчувався певний відтінок зневаги, тому поет, який з особливим пієтетом ставився до жінки-матері, свідомо уникав його.

На повну функціональну еквівалентність лексем *хлоп* і *селянин* вказує й І. Огієнко, однак вважає її регіональною, типовою лише для галицького розмовного мовлення, зумовленою впливом п. *chłop*. У Великій Україні *хлоп* — це принизлива й зневажлива назва⁵², до того ж рідковживана. Якщо І. Франко наводить 78 паремій із ключовим словом *хлоп*, то у М. Номиса їх не більше десятка. Частовживаним відповідником галицького *хлоп* у Великій Україні є *мужик*, хоча, за спостереженнями І. Огієнка, це слово вільно вживається і в Галичині без погірдливого значення⁵³; словосполучення *мужицький стан*, як і саме слово *мужик*, використовує сам І. Франко у коментарях до приповідок. Підтверджує тогочасну регіональну функціональну частотність лексеми *мужик* існування відповідної паремійної тематичної групи в «Приказках» М. Номиса⁵⁴ (в І. Франка засвідчено лише 3 паремії з відповідним опорним словом). Крім того, низку прислів'їв, які містять лексему *мужик* у добірці М. Номиса, І. Франко подає у варіантах зі словом *хлоп*⁵⁵, що є свідченням того, що при внутрішній цілісності всіх фольклорних жанрів, а паремійного зокрема, поверхнева структура паремії є величиною змінною, детермінованою середовищем функціонування.

⁴⁹ Малорусько-німецький словар : У 2 т. / Укл. С. Желехівський і С. Недільський.— Л., 1886.— Т. 1.— С. 7.

⁵⁰ *Нечуй-Левицький І.* Сьогочасне літературне прямування // Правда.— 1878.— С. 26.

⁵¹ Словник мови Шевченка : В 2 т.— К., 1964.— Т. 1.— С. 13.

⁵² *Огієнко І.* Український стилістичний словник.— Л., 1924.— С. 443.

⁵³ Там же.— С. 236.

⁵⁴ Українські приказки, прислів'я і таке інше / Впоряд. М. Номис.— Торонто ; К., 1993.— 226 с. (Далі — пН).

⁵⁵ Пор.: *Маж мужика медом, а він пахне салом* (пН, 18) — *Масти хлопа медом, а він смердит мазев* (ГРП, III, 268); *Що мужик, то гадюка* (пН, 18) — *Що хлоп, то гадюка* (ГРП, III, 272); *Пани б'ються-чубляться, а в мужиків чуби болять* (пН, 19) — *Пани б'ються, а в хлопів голова болит* (ГРП, II, 496) тощо.

Не жанр підлаштовує під себе фольклорне мовлення, а локальне мовлення диктує різні форми висловлювання того самого, залежно від модусу мислення, середовища. Просторово-географічні середовища — найактивніші генератори парадигмальності й модальності фольклору⁵⁶. Паремії — невичерпне джерело для дослідження особливостей регіонального мовлення.

Прикметно, що у прислів'ях, зібраних М. Номисом, не простежується згадуване протиставлення *баба* — *хлоп*, характерне для галицьких паремій. Немає тут й іншої опозиції, властивої російському розмовному мовленню: *баба* — *мужик* (пор.: *Курице не быть петухом, а бабе мужиком* — пД, I, 275; *Что к чему покорно: щи к пирогу, хлеб к молоку, баба к мужику, девка к парню*⁵⁷). Отже, у другій пол. XIX — на поч. XX ст. у російському просторіччі лексема *мужик* широко вживалася зі значенням «чоловік» і *баба* — «жінка» (чи навіть «дівчина»), які згодом закріпилися в мові й закономірно знайшли своє відображення у словнику С. Ожегова⁵⁸, хоча лексеми *мужик* і *баба* в російській мові можуть уживатися зі значеннями «чоловік» і «дружина»: *Мужик без бабы пуце малых деток сирота* (Даль, I, 32); *Рада б баба выть, да не по ком: муж долго не мрет* (пД, I, 293). Цілком природною для російської побутової свідомості є поєднання «баба — жінка», яке слугує назвою паремійного тематичного блоку в добірці В. Даля (пД, I, 273).

Дослідження вказаних міжмовних відповідників як ситуативно абстрагованих і стилістично нейтральних лексичних одиниць дає підстави вважати, що українській мові того часу такі значення аналізованих лексем не були властиві. Саме такий підхід до розгляду українських відповідників російської лексеми *баба*, запропонований у словнику М. Уманця та А. Спілки, виявляє різнобій у пошуку тлумачень цього слова. Згадані лексеми в українсько-російському міжмовному зіставленні є семантично тотожними лише у значенні «мати батька або матері і кожна стара жінка». Російське *баба* зі значенням «дружина» укладачі словника пропонують передавати укр. *жінка* (що відображає особливості усного розмовного мовлення), *баба* — «молода жінка» (з похідними — *бабёнка, бабёночка, бабенька, бабёшка*) — як *молодиця, жіночка, молодичка*, проте *баба* зі значенням «кожна жінка» — і як *жінка*, і як *баба*⁵⁹. Однак ні словникова стаття, ні ілюстративний матеріал до неї не диференціюють подані відповідники, залишаючи без відповіді запитання, коли ж українська жінка є жінкою, а коли-таки бабою, хоча цілком очевидно, що вважати лексеми *баба* і *жінка* функціональними еквівалентами в українській мові немає підстав. Якщо рос. *молодая баба* — це лише «молода жінка, молодичка», на що свого часу вказував і М. Рильський, підкреслюючи, що українська *баба* — це лише стара жінка, а *баб'ячий вік* — невдала калька з рос. *бабий век*⁶⁰, то не зовсім зрозумілим і суперечливим є пояснення «кожна жінка», яка, за словником М. Уманця та А. Спілки, може бути *бабою*.

Паремії, що їх укладачі цього словника використовують для ілюстрації функціонування відповідників рос. *баба* в українській мові, також не чітко диференційовані. Паремійні еквіваленти *Знай, баба, своё кривое веретено* — *Жіноча річ коло притічка*, що є відносно недавніми, але універсальними для європейського

⁵⁶ Грица С. Значч. праця.— С. 95.

⁵⁷ Иллюстров И. И. Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках : Сб. рус. пословиц и поговорок.— 2-е изд., испр. и знач. доп.— СПб., 1910.— С. 82 (Далі — пИ).

⁵⁸ Ожегов С. Словарь русского языка.— М., 1970.— С. 31, 355.

⁵⁹ Словарь російсько-український / Збір. і впоряд. М. Уманець і А. Спілка.— Л., 1893.— С. 25.

⁶⁰ Рильський М. Зібрання творів : У 20 т.— К., 1987.— Т. 16.— С. 271.

провербіального простору, паремійними утвореннями⁶¹, показують уживання типових для зіставлених мов функціональних відповідників *баба — жінка*. Варіативна приказка *Що громаді, те й бабі*⁶² (чи *Що бабі, то й громаді* — П-90, 149), відома більшості слов'янських мов, перегукується з п. *Co babce, to i gromadce*⁶³ і має інваріантне значення «що випаде на долю громади, того не оминуть навіть найменшому чи найслабшому її членові». Тому *баба* в наведеній приказці — це, вірогідно, стара жінка. Що ж до паремій *Где черт не сладит, туди бабу пошлет* і *Де чорт не зможе, туди бабу пошле*, то вони належать до давньої кількісно репрезентативної (в українському паремійному фонді їх понад 20, не враховуючи варіантів), варіативної та універсальної для більшості європейських народів групи прислів'їв і приказок, у яких зберігся ненависний погляд на жінку як на знаряддя злого Духа, напр.: *Чорт і баба — одна рада* (П-90, 149); *Баба да бес — один у них вес* (пД, I, 275). У польських та чеській приказках, які репрезентують аналізовану групу (*Gdzie diabeł nie może, tam babę pośle* — PP, 55; *Bies tam nie dowiedzie, gdzie baba dojedzie* — PP, 52; *Baba a čert z téhož přibuzenstva* — ГРП, I, 10), функцію ключового слова виконує іменник *baba*, уживання якого в значенні «жінка» в цих мовах або застаріле (хоч і могло побутовувати в момент творення паремії), або функціонально обмежене з огляду на регіональність чи використання в розмовно-просторічному мовленнєвому реєстрі⁶⁴. Функцію ключового слова в одній із польських паремій цієї групи все ж виконує лексема *жінка* (*kobieta*), а не *baba*: *Nad diabła rogatego gorsza zła kobieta* (PP, 59) (так само і в інших мовах: *Wer ein böses Weib hat, braucht keinen Teufel* — ГЛ, 60 — «Хто має злу жінку, тому не треба і чорта»; *Femme querelleuse est pire que le diable* — DPSM, 60 — «Сварлива жінка гірша від чорта»; *Перед злою женою сатана — младенец непорочный* — ПІ, 92), однак тут в опозиції до чорта виступає не жінка взагалі, а зла жінка, тобто вказане протиставлення побудоване на метафорі, що виокремлює це прислів'я з названої групи паремій. Взаємозв'язок «чорт — зла жінка» простежується і в інших польських пареміях, але вже з ключовим словом *baba*: *Baba zła gorsza od diabła* (PP, 51); *Babe rozdrażnić jest gorzej niż diabła* (PP, 51).

У німецьких відповідниках зазначеного українсько-російського паремійного аналогу фігурує не жінка, а стара жінка, тобто *баба*: *Wo der Teufel nicht hin tag kommen, da schickt er seinen Boten (ein altes Weib) hin* (ГЛ, 31) — «Куди чорт не зможе прийти, туди він посилає свого посланця (стару жінку)»; *Wo der Teufel nicht selbst hinwill, schickt er einen Pfaffen order ein altes Weib*⁶⁵ — «Куди чорт іти не хоче, туди він попа або стару жінку посилає». І. Франко зазначає, що Бразм Роттердамський виводить початок приповідки *Баба з пекла родом* (п. *On ta babę z piekła rodem*) від ереси северіанів і архонтиків, які вчили, що жінка — витвір Сатани, а хто жениться, вступає до чорта в службу (ГРП, I, 11). Паремія *Де дідько не посіє, там ся баба вродить* (П-90, 145), поширена на всій території України (засвідчена у добірках М. Номиса і Г. Ількевича), є яскравим прикладом закоріненості середньовічних переконань у народний ґрунт.

⁶¹ Наприклад, англійський еквівалент цитованих приказок *A woman's place is in the home* — «Місце жінки — вдома» вперше записаний у середині XIX ст. (PDP, 293).

⁶² Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк. — К., 1991. — С. 277 (Далі — П-91).

⁶³ *Przysłowia polskie / Wybr. i oprac. K. Stefańska-Jokiel.* — Wrocław, 2006. — S. 130 (Далі — PP).

⁶⁴ *Universalny słownik języka polskiego : W 6 t. / Pod red. S. Dubisza.* — Warszawa, 2003. — Т. 1. — S. 166; *Русско-чешский словарь / Сост. Й. Влчек.* — М., 1968. — С. 32.

⁶⁵ *Кудіна О. Ф., Пророченко О. П.* Знач. праця. — С. 246.

Характерно, що серед проаналізованих англійських прислів'їв і приказок немає жодного, яке могло б виступати аналогом досліджуваних паремій⁶⁶, хоча давні народні уявлення про зв'язок жінки й чорта тут теж збереглися: *Women are the devil's nets* (ODEP, 910); *A wicked woman and an evil is three halfpence worse than the devil* (ODEP, 887). Перша відома письмова фіксація обох прислів'їв (за даними ODEP) — середина XVI ст., хоча його корені значно давніші. Так, метафора «жінка — тенета диявола» була широкоживаною в текстах середньоанглійського періоду (XII–XV ст.)⁶⁷. Р. Фергюссон і Дж. Ло пов'язують приказку *Women are the snares of Satan* — «Жінки — тенета сатани» із раннім середньовічним християнським ученням, що безпосередньо стосується біблійної оповіді про Адама і Єву (PDP, 290). Приблизно в той самий час побутувала й віра в те, що жінка не має душі (*Women have no souls* — ODEP, 910), вірогідно, почерпнута з одного середньовічного джерела. Паремійною варіацією на цю ж тему є і французькі прислів'я *La femme a semence de cornes* (ГЛ, 121) — «Жінка має ріжки»; *Carne de femmes, assaisonnement de malice* (DPSM, 189) — «Жіноче начало (ребро) — приправа до лукавства».

У французьких рукописних текстах XIV ст. вперше засвідчено паремію *Femme sait un art avant le diable* (DPSM, 187) — «Жінка знає справу ще до чорта». Ключовим у ній виступає слово «жінка», як і в інших прислів'ях цієї групи: *Ce que diable ne peut, femme le fait* (ГЛ, 31) — «Те, чого не може зробити чорт, робить жінка»; *Les femmes ont trois tours de plus que le diable* (ГЛ, 121) — «Жінки втричі вправніші від чорта». Хоча саме у французькій паремії *Où le diable ne peut aller, sa mère tâche d'y mander* (DPSM, 189) — «Куди чорт не може піти, туди йде його мама» з'являється образ чортової матері, який не простежується в пареміях інших мов.

Прислів'я про зв'язок баби й чорта (*Баба й чорта зведе (обдурить)* — П-90, 143; *З бабою і дідько справу програв* — П-90, 145; *Бабу і чорт не змудрує* — ПН, 125; *S babou i čert soud prohral* — ГРП, I, 13; *Czart z babą nie poradzi* — РР, 53) пов'язують також із відголоском давньої легенди про спілку чорта з бабою, які разом сіяли мак, садили моркву, й обидва рази чорт був обдурений. І. Франко знаходить паралелі цієї легенди в німецьких фольклорних джерелах (ГРП, I, 13). Відповідники прислів'їв цієї групи є і серед ірландських паремій (EWP, 539).

М. Пазяк припускає, що на основі того, що старі жінки любили ворожити, склалось уявлення про їхній зв'язок з нечистою силою (П-90, 474), звідки й паремії *Баба й чорт — то собі рідня* (П-90, 143); *В старій східній баби десять чортів сидить та ще й на дванадцятьох сідлах гуляють* (П-90, 144); *Коли баба захоче, то й сам чорт захоче* (П-90, 146) тощо. Чаклунок у народі називали *язібабами*⁶⁸, що відображено й у паремійному корпусі: *То Ядзя з пекла родом* (П-90, 143).

Утаємниченість жінок в очах чоловіків — потенційних творців прислів'їв і приказок — зумовлена функціональним статусом жінки в тогочасному суспільстві. Аналіз розвідок другої пол. XIX — поч. XX ст., присвячених ролі жінки

⁶⁶ Цікаво, що в англомовному паремійному корпусі все ж існує прислів'я, яке видається порівняно новим варіантом (уперше зафіксоване в 1853 р.) паремії, поширеної в більшості європейських мов: *Where the Devil cannot come, he will send* — «Куди чорт не може піти, він пошле». Проте тут цитоване прислів'я отримує власне релігійну інтерпретацію, що жодним чином не пов'язана з уявленнями про жінку: чорт посилає нам спокуси, які переслідують і знаходять людей у найпотаємніших місцях (ODEP, 180).

⁶⁷ Паскова Н. А. Женщина // Антологія концептів / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. — М., 2007. — С. 353.

⁶⁸ Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. — К., 2006. — С. 661.

у традиційній російській громаді, проведений А. Мельниковою, свідчить про те, що зазвичай жінка була ревною хранителькою язичницького минулого й володаркою магчного знання. Саме жінки найдовше противилися християнству і ворожбою тримали всіх членів спільноти у своїй владі від коліски аж до смерті⁶⁹. Така суспільна функція жінок сприяла побутуванню й розвитку паремій аналізованої групи, що реалізують ідеологему, закладену в колективній свідомості носіїв європейських мов ще в дохристиянську добу. Проте жіноча вірність звичаям водночас відіграла важливу роль у збереженні фольклорної традиції, адже «жінки настійніше, ніж чоловіки, зберігали загальнослов'янські перекази, марновірства і звичаї, передаючи їх із роду в рід у вигляді замовлянь, нашептів, заклять, повір'їв, прикмет, прислів'їв»⁷⁰. Ця тенденція зберігається й донині: так, аналіз функціонування чеських прислів'їв у живому мовленні дає підстави стверджувати, що жінки майже вдвічі частіше, ніж чоловіки, спираються в своїх аргументах на «мудрість віків»⁷¹.

Універсальною для багатьох народів є думка про те, що не варто довіряти жінці (дружині), яка в різних варіантах висловлюється у творах Гесіода, Евріпіда, Менандра та інших грецьких авторів. Поширеною вона була і в давньоруській гномічній літературі, зокрема у «Слові» Даниїла Заточника. Дослівно перекладені вислови Менандра трапляються в рукописах Григорія Богослова⁷², а їх трансформовані варіанти — серед англійських паремій: *Women (wives and wind) are necessary evils* (ODEP, 910) — «Жінки (дружини і вітер) — це необхідне зло». Проте якщо у грецькому першотворі йдеться лише про одруження як необхідне зло, то в його англійському паремізованому варіанті акцент перенесено на жінок і дружин. Російська паремія *Из кривого ребра Бог жену создал, оттого и кривда пошла* (пД, I, 154) переносить давні уявлення про жінку на релігійний ґрунт, трансформуючи біблійну притчу на основі семіотичного протиставлення «прямий — кривий».

Заклики не довіряти жінкам, які І. Франко вважає відгуком орієнтальних поглядів на жінку (ГРП, II, 129), збереглися і в сучасних паремійних корпусах⁷³: *Жінці правди не кажи, чужої дитини не бери, з панами не братайся* (П-90, 94); *Лучше в утлой ладье по морю ездить, чем жене тайну поверить* (пД, I, 289); *Ani na wsi, ani w mieście nie trzeba wierzyć niewieście* (PP, 50); *From the evil woman guard yourself, and the good one never trust* (PDP, 293) — «Бережися поганій жінки, але й добрій ніколи не довіряй». Проте в українському фольклорі (як і, наприклад, у французькому: *Qui croit sa femme et son curé, est en hasard d'être damné* — ГЛ, 113, український функціональний еквівалент — *Жінці та пону правди не кажи* — П-90, 94) вони стосуються лише жінок-дружин (найпоширеніша найдавніша⁷⁴ багатоваріантна паремія — *Жінці не вір у домі, а коняці в полі* — П-90, 94), що й зумовлює використання слів *жінка* (у значенні «дружина») і

⁶⁹ Мельникова А. А. Язык и национальный характер : Взаимосвязь структуры языка и ментальности. — СПб., 2003. — С. 38–40.

⁷⁰ Там же. — С. 38.

⁷¹ Даниленко Л. І. Лінгвокультурологічна характеристика прецедентності паремійного тексту // Мовознавство. — 2007. — № 3. — С. 83.

⁷² Тимошенко И. Е. Литературные первоисточники и прототипы трех соть русских пословиц и поговорок. — К., 1897. — С. 73–75.

⁷³ Хоч є і протилежне — *Не кажи, сестро, чоловікові усієї правди — кажи тільки по коліна* (пН, 126); *И дура-жена мужу правды не скажет* (пД, I, 292); *Nie wierz żadnemu mężczyźnie, bo to karmelek w truciźnie* (PP, 63), що загалом відповідає загальній тенденції паремійного жанру до поліфонії.

⁷⁴ Зафіксована вже у «Приповістях» Климентія Зіновієва: *Не имаи коню вѣри в полю, а жонѣ в двору* (Зіновійв К. Зазнач. праця. — С. 261).

жона (у давніших варіантах) як ключових у цих паремійних зразках. Прикметно, що в російських прислів'ях аналізована ідеологема набула ширшої репрезентації і стосується як жінок-дружин (*Не верь коню в поле, а жене в доме* — пД, I, 291), так і жінок узагалі (*Кто бабе поверит, трех дней не проживет* — пД, I, 275), що й зумовило їх віднесеність до різних паремійних тематичних груп у добірці В. Даля. Серед українських прислів'їв і приказок натрапляємо лише на один моноваріантний локальний паремійний зразок з опорним словом *баба*: *Баби не вір, баба шальвір* (*шальвір* ← п. szalbierz ← нім. *Salbader* — «опшуканець») (ГРП, I, 12). Подає його І. Франко у порівнянні зі словацьким *Ne veř čertu ani stare babe*, і це дає підстави вважати, що *баба* в наведеній паремії — стара жінка. Отже, дослідження генези аналізованої групи паремій, а також особливостей розвитку лексичного значення їх опорного слова в зіставленні з іншими мовами свідчать про історичну контамінованість семантики лексеми *баба*, яка первісно могла вживатися в аналізованих контекстах здебільшого зі значеннями «стара жінка» чи «дружина», інколи — «просто жінка», але завжди зневажливо. У сучасній мовній практиці всі паремії цієї групи, що становлять найдавніший контамінований язичницько-християнський шар аналізованої частини паремійних фондів зіставлюваних мов, можуть уживатися лише в гумористичному контексті, оскільки для носіїв усіх досліджуваних мов вони є тими, за І. Франком, «приповідковими монетами»⁷⁵, яким більшість мовців не знають ціни.

Дослідження різномовних паремійних корпусів ставить під сумнів твердження О. Корнілова про те, що для російської мовної свідомості (і, очевидно, для більшості інших), яка асоціює жіноче начало з поняттями материнства, теплоти, м'якості, життєдайності й любові, поєднання ідей жіночого начала і темноти, потойбічності, підступності є протиприродним і малозрозумілим⁷⁶. Концепт «матір» у всіх зіставлюваних культурах справді належить до сфери *sacrum*, має виключно позитивні конотації, зокрема у прислів'ях, не виступає об'єктом висміювання в анекдотах⁷⁷. Та й частовживане поєднання *земля-мати*, яке О. Корнілов вважає концептом лише російської мовної свідомості (хоча, безперечно, тут цей концепт отримав особливий спектр конотацій, що зумовило його осмислення як «жіночої міфологеми національної культури»⁷⁸), є прийнятним для більшості європейських народів витвором римського патриція Юнія Брута⁷⁹. Відомі також дослідження дохристиянських звичаїв поклоніння матері-землі — архаїчних ушанувань жіночого божества в німців і росіян, що вважають свідченням існування періоду матриархату в історії людства⁸⁰. Проте однозначно позитивне бачення жінки-матері в європейських культурах, сформоване на язичницьких засадах і посилене культом матері у християнстві, певним чином абстраговане від уявлень про жінку взагалі, які завжди були полярно суперечливими, на що вказує історія становлення європейської ментальності⁸¹. Зазначена суперечність відображена і в паремійних корпусах зіставлюваних мов: серед со-

⁷⁵ Франко І. Зазнач. праця. — С. XIX.

⁷⁶ Корнілов О. А. Языковые картины мира... — С. 188.

⁷⁷ Jędrzejko E. Kobieta w przysłowiaach, aforyzmach i анекдотах polskich. Konotacje i stereotypu // *Język a kultura. Płeć w języku i kulturze* / Pod. red. J. Anusiewiczza i K. Handke. — Wrocław, 1991. — Т. 9. — С. 169.

⁷⁸ Мельникова А. А. Зазнач. праця. — С. 41.

⁷⁹ Докладніше див.: Radford E. Unusual words and how they came about. — Moscow ; Leningrad, 1964. — Р. 157–158.

⁸⁰ Мельникова А. А. Зазнач. праця. — С. 41.

⁸¹ Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера; пер. з нім. В. Кам'янець. — Л., 2004. — С. 95–141; Matthews S. F. G. Ange ou diablesse. La représentation de la femme au XVIe siècle. — S. l., 1991. — 324 p.

тень сучасних паремійних зразків, які репрезентують аналізовані паремійні групи, можна знайти чимало як пейоративно, так і меліоративно конотованих. Однак у найдавніших із них жінка отримує однозначно негативну оцінку. Для них характерне згадуване поєднання жіночого начала з ідеями темноти, потойбічності (прислів'я про зв'язок баби й чорта), підступності (паремійні спонуки до недовіри жінкам), що є універсальною характеристикою всіх паремійних фондів⁸². Так, із восьми паремій досліджуваної групи, що побутували в середньоанглійський період⁸³, сім дають жінці негативну оцінку. Тут жінка порівнюється з левом, огидним драконом⁸⁴, домом без даху, свинею⁸⁵, вона вважається основою гріха⁸⁶.

Отже, проведений аналіз свідчить про те, що в українській мові лексеми *жінка* і *баба* (у значенні «особа жіночої статі») найчіткіше диференціюються за сферою вжитку: перша побутує в стилістично нейтральних і позитивно конотованих контекстах, друга — в пейоративно конотованих. Саме таке функціонування цієї лексеми в українській мові породило низку фразеологізмів, зокрема *базарна баба* — криклива, сварлива, груба людина⁸⁷. Словосполучення *бабські теревені* значно експресивніше, ніж його варіант *жіночі теревені*, про що свідчить аналіз уривка з драми Лесі Українки: «А Греція в своїй преславній школі // Навчила Рим лиш бабських теревенів»⁸⁸. Прикметно, що в українському паремійному фонді немає прислів'їв і приказок із ключовим словом *жінка*, в яких балакучість і пустослів'я вважалися б рисами, що притаманні жінкам. Саме в українській лексемі *баба* (лише у значенні «жінка») акумулюється низка негативних конотацій, зокрема «багатослів'я», «марнослів'я», «крикливість», «сварливість», які реалізуються і в паремійному корпусі⁸⁹: *У баби язик як лопатень (як у*

⁸² Так, навіть часто цитована французька паремія *Ce que femme veut, Dieu le veut* — «Чого хоче жінка, того хоче Бог» мала такі середньовічні варіанти: *Ce que femme veut, le diable le veut* — «Чого хоче жінка, того хоче чорт»; *Ce que femme veut, Dieu en tremble* — «Бог тремтить від того, що хоче жінка» (DPSM, 187).

⁸³ Паскова Н. А. Знач. праця.— С. 353.

⁸⁴ До порівняння жінки з «неприборканим нахабним звіром» вдавалися ще давньогрецькі письменники (Тимошенко И. Е. Знач. праця.— С. 73). Побутувало воно і в середньовічному європейському фольклорі (DPSM, 187). Подібні порівняння трапляються й серед авторських висловлювань пізніших часів: пор., наприклад, сентенцію Мольєра (1656 р.) — *La femme est un certain animal difficile à connaître* — «Жінка — це певного роду тварина, яку важко пізнати» (DPSM, 187).

⁸⁵ На подібне порівняння натрапляємо і серед давніх українських приповідок: *Свиня, а жонка одинь мають правь* (Зіновій К. Знач. праця.— С. 245). Приказка не ввійшла до сучасного паремійного корпусу, але є промовистим свідченням можливості незалежного творення подібних паремійних зразків у різних культурах. У сучасному англійському паремійному корпусі подібне зіставлення все ж побутує (уперше зафіксоване 1678 р.): *Swine, women, and bees cannot be turned* — «Свиню, жінок і бджіл не перевернеш» (ODEP, 795).

⁸⁶ Подібно й у французькому прислів'ї *L'eau gâte le vin, la charrette le chemin, et la femme l'homme* — «Вода псує вино, візок — дорогу, а жінка — чоловіка» (DPSM, 189).

⁸⁷ Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін.— К., 1993.— С. 16.

⁸⁸ Українка Л. Зібрання творів : У 12 т.— К., 1977.— Т. 6.— С. 202.

⁸⁹ На античне походження паремій цієї групи вказує не лише реалізація аналізованої ідеологеми в паремійному корпусі латинської мови, напр.: *Crescunt sermones, ubi conveniunt mulieres* — «Вирують балачки, коли зйдуться жінки» (Цимбалюк Ю. В. Латинські прислів'я і приказки.— К., 1990.— С. 77), але й побутування в усіх зіставлюваних мовах латинського прислів'я *Tres mulieres faciunt nundinas* — «Три жінки творять базар» (Там же.— С. 335), що послужило основою створення численних варіантів у слов'янських, германських та романських мовах, які базуються на варіації образів (жінка — жаба — гуска — жид), а також кількісного компонента прислів'їв (один — два — три — чотири — сім), який визначає якість: *Два жиди да дви вдовы-невисты пиднимуть ярмарок в мисти* (СБН, 240); *Три бабі, три жабі — та й буде ярмарок* (П-90, 144); *Де баб сім, там торг зовсім* (пН, 125); *Гусь да баба —*

чорта хвіст довгий) (П-90, 148); *Де дві баби, там базар, а де три, там содом* (П-90, 144) тощо.

Аналіз Франкових коментарів до приповідок свідчить про те, що розмовному мовленню галичан поч. ХІХ ст. не було властиве вживання лексеми *баба* зі значенням «будь-яка жінка». Не закріпилося воно в бойківських говірках⁹⁰. Однак у певних мовленнєвих ситуаціях лексема *баба* таки може вживатися у значенні «жінка», зокрема коли зовнішні характеристики чи риси характеру певної жінки не відповідають ознакам прототипової, а тому прийнятної для побутової свідомості, особи жіночої статі, що закономірно викликає згідне ставлення, а на мовному рівні — використання пейоративно конотованої лексеми *баба* замість *жінка*: *баба як гармата*; *баба як тур*; *баба як фаса* (*фаса* ← нім. *Fass* — «бочка») (ГРП, I, 11); *То баба з вусами* (ГРП, I, 16) (пор. укр. *козир-баба*; рос. *бой-баба*; п. *Herod baba, baba-chłop*). Тому відповідники *бабєга* і *ба́бице*, запропоновані М. Уманцем і А. Спілкою, до рос. *бабища*⁹¹, є закономірними й обґрунтованими.

Подібним є вживання лексеми *баба* і в польських прислів'ях. У порівнянні зі здебільшого меліоративно конотованою лексемою *kobieta baba* виступає тут як фізично сильна, огрядна, з міцною статуєю й фізично витривала жінка. *Baba* у більшості польських прислів'їв змальовується однозначно негативно⁹².

Конотативні особливості компонентів протиставлення «жінка — баба» в українській мові виразно простежуються у варіантах приказки *За доброго мужа жона, як ружа, а за лихого драба — за рік, за два — баба* (П-90, 99); *У доброго мужа жона, як ружа, а у злого баба, як жаба* (П-90, 101). Домінуючою семою лексеми *баба* у першому з них є «стара (завчасно постаріла) жінка», у другому — «потворна, неприваблива жінка», що реалізується через опозицію символів «ружа — жаба».

Таким чином, лексема *баба*, вжита у значенні «жінка», має виразно пейоративні конотації в українській мові й у сучасних лексикографічних працях мала б подаватися із позначкою «зневажливо», як у словнику за ред. Б. Грінченка⁹³, словниках О. Ізюмова⁹⁴ чи С. Караванського⁹⁵, а не лише «розмовне». Однак не варто вважати зневажливими всі значення вказаної лексеми, як це роблять Є. Попов та М. Балла⁹⁶. Відповідник *селянка* (англ. *peasant woman, country-woman*), запропонований у цьому ж словнику, не є адекватним з огляду на сучасні функціональні характеристики лексеми *баба* і повинен подаватися з позначкою «застаріле». Вживання слова *баба* зі значеннями «жінка» чи навіть «дівчина» в сучасному молодіжному сленгу (напр. *Класна баба!*) є виразним впливом російської мови і не має в українській мові жодного історичного чи культурного підґрунтя.

торг; два гуся, две бабы — ярмарка; Три бабы — базар, а семь — ярмарка (пД, I, 273); *Gdzie się zejda trzy gęsi i trzy białogłowy, tam jarmark gotowy* (PP, 56); *Dwie niewieście — jarmark w mieście* (PP, 54); *Three women (and a goose) make a market* (ODEP, 818); *Drei Frauen, drei Gänse und drei Frösche machen einen Jahrmarkt* (ГЛ, 29); *Deux femmes font un plaid, trois un grand caquet, quatre un plein marché* (DPSM, 200); *Trois femmes (et une oie) font un marché* (ГЛ, 29) тощо.

⁹⁰ Див.: *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок : У 2 ч. — К., 1984. — Ч. 1. — С. 37.

⁹¹ Словар російсько-український. — С. 26.

⁹² *Pelletier C.* Stereotyp językowy kobiety w przysłowiach francuskich i polskich // *Etnolingwistyka 8. Problemy języka i kultury*. — Lublin, 1996. — S. 187.

⁹³ Словар української мови : У 4 т. / Упоряд. Б. Грінченко. — К., 1958. — Т. 1. — С. 12.

⁹⁴ *Ізюмов О.* Російсько-український словник. — К., 1926. — С. 14.

⁹⁵ *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови. — К., 1995. — С. 18.

⁹⁶ *Попов Є. Ф., Балла М. І.* Великий українсько-англійський словник. — К., 2001. — С. 23.

Більшість прислів'їв і приказок досліджуваних тематичних груп (як і паремійних корпусів загалом) є відносно новими паремійними утвореннями, що виникли або були запозичені в європейські мови (найчастіше з латини безпосередньо чи за посередництва інших мов) не раніше XVI–XVII ст., а чимало й значно пізніше, про що свідчить аналіз даних ODEP, DPSM, добірка Климентія Зіновієва, розвідка Н. Паскової. Залишки міфологічного світогляду, які простежуються в багатьох прислів'ях і приказках, не обов'язково є ознакою давності паремії з огляду на «живучість» язичництва⁹⁷, хоч окремі її компоненти можуть нести інформацію кількасотлітньої давнини. Біблійні тексти мали істотний вплив на формування сучасних паремійних фондів, але цей вплив був здебільшого ідейним, оскільки цілісні біблійні сентенції рідко поповнювали паремійні корпуси. Так, серед українських прислів'їв і приказок паремійного тематичного блоку «жінка» натрапляємо лише на одне прислів'я *Добра жена — то мужу корона* (П-90, 90), яке є безпосереднім запозиченням з «Книги Притч Соломонових», що прижилось і в польській мові⁹⁸. Проте вже на народному ґрунті це прислів'я отримало варіанти, в яких корону закономірно змінено на вінок, оскільки цей образ значно тісніше пов'язаний з емпіричним життєвим досвідом носіїв мови: *Добра жінка (мужеві своєму) вінець, а лиха (зла) кінець* (П-90, 90). Біблійні висловлювання про жінку (а найбільше їх у «Пісні Пісень»), побудовані на неприйнятній для побутової свідомості європейських народів системі образів, не могли прижитися в їх паремійних корпусах. Найтиповіші біблійні рефлексії в досліджуваному тематичному блоці пов'язані з притчею про Адама і Єву.

Час входження прислів'я чи приказки до паремійного фонду визначає характер їх відтворюваності в мовленні. Найдавніші паремії вільно варіюють, легко вживаються в текст художнього твору як частина висловлювання⁹⁹, тобто поводяться як знаки мовної системи. Відтворюваність новіших прислів'їв має цитатний характер, що дає підстави Ю. Абрамовій розглядати паремії не як одиниці мови, а як фрагмент дискурсу лінгвокультури¹⁰⁰.

Особливої уваги нині потребує проблема розвитку малих жанрів так званого постфольклору, окремі аспекти структури, семантики та функціонування яких уже були об'єктом дослідження на матеріалі різних мов¹⁰¹, однак нагального осмислення вимагає питання статусу малих постфольклорних жанрів та їхній взаємозв'язок із відповідними традиційними жанрами, особливо якщо деякі дослідники переконані, що «в сучасному іронічному дискурсі такі тексти отримують функцію об'єднувача спільноти, оскільки традиційні жанри фольклору сьогодні не справляються з такими завданнями»¹⁰², і беруть на себе сміливість від імені всіх українців стверджувати, що «сучасні українці фактично відкидають

⁹⁷ Докладніше про домінування дохристиянських світоглядних засад у колективній свідомості росіян аж до поч. XIX ст. див.: *Буслаев Ф. И.* Знач. праця.— С. 4–9.

⁹⁸ *Habrajska G.* Obraz kobiety w Biblii // *Język a kultura* / Pod red. J. Anusiewiczza i K. Handke.— Wrocław, 1991.— Т. 9.— С. 68.

⁹⁹ Див., напр.: Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 2001.— 392 с.

¹⁰⁰ *Абрамова Ю. В.* Регулятивний потенціал британських прислів'їв як засобів мовного втілення концептів ЧОЛЮВІК та ЖІНКА : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Х., 2007.— С. 7.

¹⁰¹ *Іващенко Н. В.* Актуалізація малих постфольклорних жанрів у живому спілкуванні // *Слов'янський вісник* : Зб. наук. праць. Сер. «Філол. науки».— Рівне, 2007.— Вип. 7.— С. 104–112; *Тарбеева О. В.* Условия и причины изменения ценностных предпочтений лингвокультурных концептов (на материале русских и английских пословиц) // *Вестник МГУ. Сер. 19. «Лингвистика и межкультурная коммуникация».*— 2007.— № 1.— С. 94–107; *Leszczynski Z.* Przysłowia powotwory gumowe // *Język Polski.*— 1996.— 76. N 4–5.— С. 328–336.

¹⁰² *Іващенко Н. В.* Знач. праця.— С. 104.

свій зв'язок із традиційною культурою і сприймають фольклор лише як «пісні на селі в діда Івана»¹⁰³.

Цілісність і стабільність етносу забезпечує баланс відцентрових сил діалектів і місцевих фольклорних традицій і доцентрових сил загальнонародної наддіалектної мови та ареальних і всенародних фольклорних форм¹⁰⁴. Національна мова не може існувати без зв'язку з діалектами, як крона без коріння. Фольклор, що є витвором рідного середовища, його історичною пам'яттю, навіть у своїх загальнонародних формах наочно демонструє цей зв'язок. Універсальна тенденція до урбанізації населення порушує баланс відцентрових і доцентрових сил, що викликає невідворотну ланцюгову реакцію: міліє джерело місцевих традицій і діалектів — не поповнюється національна фольклорна скарбниця, порушується цілісність і стабільність етносу, сохне коріння — в'яне крона. А на допомогу ослабленим відцентровим силам приходять нові, відірвані від національного коріння ерзац-культури, які навряд чи можуть виконувати будь-яку об'єднавчу роль, не будучи носіями ні етногенетичної, ні естетичної інформації. Утверджене сьогодні протиставлення культури масовій культурі (частиною якої є і постфольклор) майже тотожне опозиціям «культура — безкультур'я», «духовність — духовна порожнеча». Тому закономірно, що жоден із постфольклорних паремійних зразків, які цитує Н. Іващенко у зазначеній статті, не відповідає статусу правдивої народної мудрості.

Нині дослідники тільки починають різноаспектно вникати в глибини фольклору, розшифровувати його сутність, багатющу асоціативність уявлень про світ. Тенденціям до нівелювання фольклорної традиції, що концентрує етнічну специфічність культури у власному її вияві, як правило, протистоїть інша — до відновлення і збереження, яка підтримується як ззовні — зусиллями науковців, так і зсередини — у народній медитації мовою свого фольклору, якому він не дає завмерти. Хоча сучасні паремійні фонди певною мірою втратили здатність до поповнення якісно новими паремійними одиницями, духовні скарби, набуті не одним поколінням їх творців і збережені в народній мудрості, переживуть віки.

(Дрогобич)

Z. H. KOTSIUBA

NATIONAL FUNDS OF PAROEMIAS AS A CONTAMINATION OF INTERCULTURAL VIEWS OF THE WORLD OF DIFFERENT EPOCHS

The article is an attempt to determine the chronological boundaries of the development of the funds of paroemias of modern European languages. It focuses on the research of the history of formation of the modern corpus of the thematic groups of proverbs and sayings in the Ukrainian language with the key words «zhinka» and «baba» in comparison with other Slavonic, Germanic and Romance languages, and the analysis of the development of semantics of the key words of these paroemias.

Key words: proverb, saying, national, intercultural.

¹⁰³ Там же.— С. 105.

¹⁰⁴ Смирнов Ю. И. Язык, фольклор, культура // Язык — культура — этнос.— М., 1994.— С. 103.